

Fordelingen af [a(·)] og [α(·)] i Krygers nordsjællandsk

Af LARS BRINK

Til mindet om Inger Ejskjær

Artiklen diskuterer fordelingen af [α(·)] og [a(·)] i en nordsjællandsk dialekt omkring 1880, skildret af J.K. Kryger (1887). Det vises, at fordelingen kan forklares historisk ud fra en hypotese om tre lydlove: Ethvert [a·] er resultatet af en lydlov [α > a·]; ethvert kort [a] er opstået ved forkortelse af langt [a·]; ethvert [α(·)] har undgået lydloven [α > a·]. Afslutningsvis indkredses, hvornår lydloven var virksom ved hjælp af låneord fra 1500-tallet, 1600-tallet og 1700-tallet.

1 Indledning

I ømålene, minus sejerøsk, og i skånsk-bornholmsk findes en ekstra *A*-lyd, [a(·)], der er ukendt i København og dermed rigsmålet. Både denne *A*-kvalitet og dialekternes [α(·)] korresponderer normalt med rigsmålets *A*-lyde, hvorfor deres fordeling i ordstoffet altid har virket æggende på dialektologer. Min lærer, Poul Andersen, gjorde således meget ud af de to kvaliteter og fremholdt som god strukturalist, at der ikke fandtes nogen nem synkron fordelingsnøgle, eftersom de ofte forekommer i de samme omgivelser og da kommuterer: *harve* [hαrə] || *hare* [ha·rə]. Man kan ligeså lidt forklare deres fordeling synkront som fordelingen i rigsmål mellem *u* og *o*. Det, der ægger, er naturligvis den *historiske* forklaring på fordelingen. Og det er den, der her skal efterforskes.

Jeg begrænser mig i afhandlingen til én eneste sprogvariant, nemlig J.K. Krygers nordsjællandsk. Kryger blev født i 1844 og skildrer i 1887 sit modersmål, ”Almue-sproget i en enkelt Bygd” (Kryger 1887), nemlig egnen omkring Skuldelev i det sydlige Hornsherred. Han har desuden gjort optegnelser dér og andre steder, der kom til at bero på Udvalg for Folkemaal og nu indgår i Ømålsordbogens gigantiske materiale. Fremhæves bør hans lydprøver i tidsskriftet *Dania* (Kryger 1890).

Ømålene adskiller sig ikke meget på nærværende punkt, og den historiske fordeling kan også let genkendes i skånsk-bornholmsk, men hvis jeg skulle give udblik til tusind sognes småvarianter, ville overblikket fortone sig. Desuden interesserer jeg mig kun for *klassisk* nordsjællandsk,¹ og her er Kryger manna fra himlen.

Ved klassisk nordsjællandsk forstår jeg ikke ”genuin, dvs. rigsmåls-upåvirket, nordsjællandsk dialekt”, for alle danske sprogvarianter har altid påvirket hinanden, men derimod – parallelt med fx *klassisk latin* – ”maksimal dialekt talt af personer født 1797²–1880” (jf. Brink 2011: 156f). Det uddøde eo ipso med 1880-generationen, men dets *former* kunne leve længe videre. Det er naturligvis også tilfredsstillende at arbejde med bevidstheden om, at sådan har i hvert fald ét menneske talt, fremfor at sammenstykke sproget af vidt forskellige kilder. Når jeg inddrager andre sjællandske mål, er det altid for at belyse eller rekonstruere Krygers mål. Det kan være for at udbedre et hul i det optegnede ordforråd, eller for at bedømme, hvad der er gammelt og nyt på et punkt. Her kan jeg med fordel supplere Kryger med ØMO’s ældste belæg fra nordsjællandsk samt Inger Ejsskjærs fra Strøby (Ejsskær 1970). Det er så heldigt, at Inger Ejsskjær har arvet sin lærer Poul Andersens interesse for *A*-kvaliteterne i sjællandsk. Hun har virkelig herset med sine meddelere på dette punkt – sagde de nu [si'gø'i] eller [si'gø'i]? – men hun har ikke kun suppleret sit grundmateriale, Anna Pedersens optegnelser fra Strøby, hun har også undersøgt arkivmateriale i form af de såkaldte ordlisteoptegnelser (jf. Gudiksen 2021) fra adskillige steder på Sjælland (opsummeret i Ejsskjær 1970: 410ff). Det kæmpearbejde høster jeg frugterne af, for man går sjældent forgæves til hendes store bog på dette punkt; selv meget nye låneord får man besked om, dé interesserede ikke Kryger. Alt i alt må man sige, at der ikke – selv hvor Kryger mangler et ord – er problemer med at opstille klassisk nordsjællandsk. Kryger selv beskriver flere hundrede ord, og de supplerende kilder er mange. Opgaven ligger i den historiske tolkning af det rige materiale. Oven i købet er Kryger en udmærket lingvist. Han gav den første videnskabelige beskrivelse af sjællandsk nogensinde. Junge (1798) og Dyrland (1857) skrabede kun lidt i overfladen, og Junge kan i hvert fald ikke kaldes videnskabelig. Overhovedet havde Kryger kun meget få forgængere, men blandt dem er K.J. Lyngby, ”Mesteren”, som Poul Andersen kalder ham, og hvis lydskrift Kryger – let populariseret – bruger i sin 1887-afhandling. Krygers hovedformål er at vise dialekten grundigt og nøjagtigt i sin ejendommelighed. Han afstår fra at udlede den af

¹ Nordsjællandsk er Krygers betegnelse for bl.a. sproget i Hornsherred. I dansk dialektologisk tradition medregnes dialekten i Hornsherred til nordvestsjællandsk jf. fx *Ømålsordbogen*.

² 1797 er valgt, fordi det er fødselsåret for K.J. Lyngbys far, der er den ældste, vi kender, der er optegnet videnskabeligt (jf. Brink 2011: 126).

oldsproget, da han ikke er stiv nok i oldnordisk. Det var ellers tidens glubende – og helt forståelige – mani. Men han sammenligner den systematisk med rigssproget, så at det gennemgående er nemt at finde formerne hos ham.

2 Udtale og lydskrift

I 1887-beskrivelsen betegner Kryger de to *A*'er – det "lyse" (som jeg kalder det; i moderne rigsmåls ører klinger det knap så "lyst") og det "mørke" (Kryger: det "brede") – med tegnene *a* hhv. *â*; længde er betegnet ved understregning som i Lyngbys lydskrift. Det lyse korte forekommer fx i *hans*, det mørke korte fx i *Hans*. Jeg kunne derfor strengt taget gennemføre min afhandling ved blot at analysere fordelingen af *dé* to i hans fyldige ordstof. Men det ville blive højst abstrakt og ikke smage af sjællandsk.

Jeg vil derfor først bestemme hans to *A*'er fonetisk. Om sit "lyse *a*" oplyser Kryger (1887: 349) ikke andet, end at det er maksimalt åbent ved at placere det øverst i skemaet, der er chladnisk ordnet, dvs. med de mest åbne vokaler øverst. Derudover går han ud fra, at læseren er med. I Dania-lydprøverne (Kryger 1890) får vi bedre besked. (Kryger har i mellemtiden tilegnet sig en fornem beherskelse af Dania's lydskrift). Her gengiver han sit lyse *A* med Dania's *a(·)*, om hvilket Jespersen, lydskriftens ophavsmand, skriver:

[...] det "mellemste" eller "normale" *a*, hvor tungen i det væsentlige ligger ganske fladt i den vidt åbne mund; der findes her hverken tilnærmelse til en æ-agtig eller til en å-agtig klang [...] idet den største tilnærmelse mellem taleorganerne finder sted mellem bagtungen og den bløde gane (*a* er derfor urundet bagtungevokal) (Jespersen 1890: 64).

Denne lyd er oplagt den, vi nu betegner med *α* (efter Marius Kristensens indførelse af alfa-tegnet, jf. Kristensen 1924: 18). Lyden kendes af alle, der er fortrolige med klassisk sjællandsk og kan for øvrigt kontrolleres i Jespersens eget mål (Brink & Lund 1975: 69). Lyden bruges i dagens rigsmål i ord stavet <ar>, fx *larm* [*lɑ'm*], og kort i fx *lam*, *hak* og *lap*. Kryger havde lyden i fx *gave* [*gɑw*] (som vi vender tilbage til i afsnit 6.1).

Det "mørke *a*", altså Krygers *â*, kalder han for "det 'brede' *a*". Det høres "kun i Almuesproget" og "er et noget lukket *a*". I Henseende til *L y d l i g h e d* staar det midt imellem *a* og åbent *å*" (Kryger 1887: 350). I Dania-prøverne betegner han det med *a* 24 gange. Denne *A*-lyd beskriver Jespersen i sit vokalskema i Dania (Jespersen 1890: 40) som en urundet vokal maksimalt åben og maksimalt tilbagetrukket, og i prosa således: "Trækker vi tungen endnu længere tilbage [end dens stilling ved

a, se ovf.], blir lydens klang dybere og vi faar det bageste ”mørke *a*”, som her betegnes *a* og som tydelig nærmer sig til et *å*” (Jespersen 1890: 64).

Marius Kristensen er i sin Dania-vejledning helt på linje hermed: ”*a* vil dog i de fleste ømål være den mest passende betegnelse for det stærkt tilbagetrukne lange *a* i *h a r e, t a l e* o.lign. At forveksle denne lyd med *a* er vist umuligt, faren er langt snarere at opfatte den som en *å*-lyd” (Kristensen 1924: 18).

Når jeg selv hører lyden på gamle optagelser af sjællandsk, bestemmer jeg den som kardinalvokal nr. 5, hvad der passer fint med Jespersens placering af den. Talrige gamle optegnelser bruger konsekvent *a*(·) om denne mørke sjællandske *A*-lyd i ord som *hane, Hans*. Fx er det gennemført i Kort over danske folkemål (Bennike & Kristensen 1898–1912, herefter Kortetc.) og i S.P. Nielsen 1902 (om dialekten i Tågeby, Sydsjælland).

Moderne læsere forvirres måske mere, end de oplyses af mine termer: *lyst* og *mørkt A*. Jeg synes selv, de er rammende, og noget skal de jo hedde. I min dialektologiske læretid i forne tider var de almindelige, og jeg er i udmærket selskab: Otto Jespersen, Marius Kristensen, Poul Andersen (1939: 33), Vilh. Thomsen (1908: 3, 15) og Kryger selv, taler om de herhenhørende *A*-lyde, Thomsen og Jespersen desuden om *lyse* eller *mørke* sådanne, jf. citatet ovf.

Den fonetiske sag skulle nu være klar, men det er den ikke. Der er ikke megen tvivl om, at [*a*·] allerede i klassisk sjællandsk påbegyndte en diftongering > [*a.ɹ*] eller [*ɔ.ɹ*] (difftongering og let fremskydning) eller let fremskydning uden difftongering: [*ɔ*·], eller en sværm af nærbeslægtede varianter hos optegnerne. Poul Andersen (1939: 33) fremviser således hele syv af disse varianter, gældende for Stevns-dialekterne, i den hensigt at normalisere dem til ét fonem i ØMO. De bagvedliggende optegnelser skyldes Anna Pedersen (født 1885), der bygger på sig selv og ældre meddelere, der næsten rækker tilbage til Krygers tid. Ingen af de syv varianter har monoftong (såsom [*a*] eller [*ɔ*·]). Inger Ejsskjær 1970 har heller ingen monoftonger i sine suppleringer af grundmaterialet, der bygger på meddelere langt yngre end Kryger, nemlig en række i 1970 endnu levende. Men hun nævner en del gamle ordlister med velbevaret [*a*·] fra andre dele af Sjælland, nemlig fra Røsnæs, Undløse, Bregninge, Buerup, i fx *And, Hane, Pande, farlig, Malt, betale, Spa(d)e* og talrige andre ord (Ejsskjær 1970: 378ff.). Men difftong dominerer generelt i optegnelser, hvorfor ØMO da også normaliserer de mange nævnte småvarianter som [*ɔɹ*] eller [*ɔ*·], i vestfynsk dog [*a*·], for her er den gamle monoftong bedre bevaret.

Det *korte* mørke [*a*] difftongeres derimod ikke. Det er oftest optegnet som [*ɔ*·], og sådan normaliserer ØMO da også de mange småvarianter. I Inger Ejsskjærs fonemskrift betegnes det lange fonem *åa* og det korte *å*[*a*].

I min nedenstående undersøgelse gør jeg kort proces og følger Kryger i hans egne angivelser: $\alpha(\cdot)$ for det såkaldt lyse A og $a(\cdot)$ for det såkaldt mørke. Og jeg minder om, at en evt. fejlbestemmelse hos Kryger ingen betydning har for min undersøgelse, så længe jeg kan stole på selve hans *fordeling* af lyst og mørkt A , og dén er indiskutabel.

3 Synkront

Synkront ses det for det første, at det lange [a] er almindeligere end det korte, og at det korte [a] slet ikke forekommer foran en række konsonanter og konsonantforbindelser, nemlig $p, t, k, \delta, f, g, j, m, r$ (og alle forbindelse med r efterfulgt af konsonant.), s, w, lk, lm, nk . De følgende ord har altså [α]: *Tap, Hat, Bad, Kaffe, Nagg 'Nag', eje, Kam, Par, Mark, va'rm, hart adj., nasset, haste, Gaw 'Gab', Kalk, Halm, Hank*, og har alle kort [α] undtagen *va'rm*.

Det lange [a] er underlagt færre restriktioner og er if. Kryger (1887: 351) helt undtagelsesløst gennemført foran s .

Næsten ligeså undtagelsesløst er det også, at der foran [ə] (med eller uden ə-assimilation) overhovedet kun findes [a]: [$la\cdot\grave{a}$] *Lade*, [$ga\cdot\grave{a}n$] *Gaden*, [$a\cdot\grave{a}n$] *anden*, [$ba\cdot\grave{a}$] *både* konj. osv. Eneste undtagelse i materialet er [$f\alpha\cdot\grave{a}n$] *Fanden*, sideform til [$fan\grave{a}n$]. (Det ligner en tanke, at svensk netop har lyst langt α i *fan*, mens lang A -lyd i svensk ellers er mørk). At der er lang vokal i hiat – der aldrig kommuterer med kort – er en velkendt tendens i dansk (fx Poul Andersen 1964: 320), men at der ikke (bortset fra undtagelsen) forekommer langt lyst A her, er der ingen nem forklaring på.

At rigsmålet allerede på Krygers tid havde fortyndet manganen en idiolekt en smule, fremgår af en fodnote:

Med Hensyn til Brugen af a og å spille Individualiteten og Omgangskredsen en Rolle: i Samfundets laveste Lag og i de mest afsondr. Egne har å sit største Område (Kryger 1887: 352).

Min flittige brug nedenfor af ”rigsmålspåvirkning” er altså ikke hasarderet.

4 Ole Widding

Der er i litteraturen yderst få forsøg på at bestemme fordelingen af de to A -lyde i øsmål og skånsk, og ingen af dem er historisk anlagte. At forklare fx fordelingen [$ka\cdot'l$] *kalv* – [$ka\cdot'l$] *Karl* (appellativ) er indlysende umuligt synkront.

Mest gennemarbejdet er Ole Widding i den lollandske grammatik over Radsted-målet (1936: 15–17). Han antyder noget diakront, men der uddrages dog reelt ingen sproghistoriske regler. Særlig ufuldbyrdet er det, at han, efter at have konstateret, at der i lollandsk forekommer to a-kvaliteter, ganske kort skriver: ”Denne Tilstand synes dog at have afløst et Trin med tre a-Kvaliteter”. Hvornår dette tredje trin er forekommet, og hvor i ordforrådet, gad man nok vide, men Widding er tavs herom.

5 Hypotese

Jeg fremsætter først en historisk forklaring på *A*-fordelingen, for derefter at søge den bekræftet i materialet. Hypotesen er for lydhistorikeren ikke opsigtsvækkende. Det er bevisførelsen, der er interessant.

1) Ethvert [a·] er resultatet af en lydlov [α > a·].

Lydloven var formentlig – men det skal vi ikke undersøge – et led i en push-and-pull-mekanisme, der også indebar [å· > u·ʔ, o· > ow, u· > uw], noget, vi kender ikke blot fra ømålene, men også fra skånsk-bornholmsk og nørrejysk, ja endda fra de fleste norske og svenske dialekter. Alle disse sprog kender også mørkfarvningen af lang *A*-lyd. I nørrejysk førte det blot ikke til nogen *ny* vokal; vi fik det i forvejen eksisterende [å·]. Tiden for lydloven har jeg på forhånd ingen forslag til. Det følger dog logisk, at den må være senere end både mda. α · > å· og vokal-forlængelsen i åben stavelse (Brink 2020). Hvis vor lydlov er fra middelalderen, er den således fra dens sidste halvdel.

2) Ethvert kort [a] er opstået ved forkortelse af langt [a·]. Da de pågældende ord har æmda. kort *A*-lyd, vil dette sige, at de først har fået forlængelse, dernæst [α · > a·], og sluttelig forkortelse.

Umiddelbart virker det nok lidt usandsynligt på den ikke lydhistorisk skolede, at alle forekomster af kort [a] skulle være resultatet af en gammel vokalforlængelse og senere – i de samme omgivelser – en forkortelse. Kan kvantiteten virkelig have været så labil? At den faktisk var det, ses bl.a. af rigsmålets korte [ɔ]. Når vi i rigsmål har fx *hånd*, er det den almindelige opfattelse (som jeg deler), at vi først havde vokalforlængelse, *hand* > *ha·nd*, dernæst rounding, *ha·nd* > *hå·nd*, og endelig igen kort vokal, *hå·nd* > *hånd*. I et ord, som mda. *ma·ndag* må vi sige, at der var tidlig forkortelse foran tung endelse før udviklingen a · > å·. Alle mine forgængere har forklaret rigsmålets korte å·'er og a·'er således (jf. fx Aage Hansen 1962: 341f., Skautrup 1944: 244f., Brøndum-Nielsen 1950: §§188–198, Boberg 1896: 338–339). Der er også system i disse mange forlængelser og forkortelser. De indtræder alle foran konsonantkomplekser med stemt

førstekomponent: *-rð (hård), -rn (Barn), -rl (Karl app.), -rt (Art), -ld (kold), -nd (hånd)* m.fl. samt i ringe udstrækning foran *st (Faste)* (se nærmere Brink 2020 §7 æmda).

3) Ethvert [α·] har undgået lydloven [α > a]. Dvs. at der er følgende forklaringer på forekomst af [α(·)]:

- vokalen er aldrig blevet forlænget
- forlængelsen er opstået efter lydlovens afvikling
- vokalen falder uden for lydlovens scopus (jf. afsnit 6.1)

6 Generelt om fordelingen mellem [a(·)] og [α(·)]

6.1 Forlængelse i åben stavelse

Den vigtigste ordgruppe med [a(·)] er de ord, der fik forlængelsen [α > α·] ved den almindelige forlængelse i åben stavelse (Brink 2020 §13 ymda.). De rammes så senere af udviklingen [α· > a·]:

Lade [la·a], Sadel [sa·l], skade/Skade [sga·a], Far [fa·r], lagde, sagde [la·a], [sa·a] < ladhe, sadhe, jf. svensk), [ta·] tage, Dvale, gale, male (male Korn), Svale, tale, valen, Bane, Kane, Hane, bar adj., Fare, har, ha(ve), Hare, svare, vare, Vare, bevare, Asen, mase, rase, Spade [sba·a], flade adj., hade, lade adj., lade (som om) [la·].

Dog skete udviklingen ikke foran opr. *p, k, q*, og *v/w*. De følgende ord er alle med [α(·)]:

Skabet (møblet), skrabe, tabe, age, Bag, Hage, Kage, knage, Dage, drage, gnave, Have, jage, klage, Krave, af Lave, Mave, Plage, slaget, grave.

Efterlydskonsonanten noterer Kryger (1887) her *v*. Man ville umiddelbart mene, at han med sit *v* ikke skelner mellem [v] og [w]. I særdeleshed kan man ikke tro på [v] i ord hos ham som ”*Ko 'v, Po 'vrt, 'ba·rnvav'ti, skåv', Slavter, Avske 'n, Skrivt, Jiv'l, Trev'l*” (Ko, Port, barnagtig, Skov, Slagter, Afsked, Skrift, Jul, Trævl), thi ingen sjællandsk dialekt er noteret med [v] i sådanne ord, endsige samtidigt rigsmål. Til min overraskelse har jeg imidlertid fundet, at Krygers mål faktisk har visse efterlyds-[v]'er ligesom samtidigt rigsmål. Dét fremgår af hans sprogprøver i tidsskriftet *Dania* (Kryger 1890). I sprogprøven fra *Osted* ca. 25 km syd for *Skuldelev* noterer han (i *Danias* lydskrift) efter kort vokal [w] i ”*sbråw'æð, åw'ɹ* (to gange), *blewæð*

(trykssvagt)” (Sproget, over, blevet), men efter lang vokal vakler hans meddeler: ”*sla·vəð*” (slået, stærktryk), men ”*ke·wə*” (købe) (bi-/svagtryk). Hans Skuldelevs-prøve afviger ikke: ”*dåw, sgåw’ən, liw’, awslən*” (dog, Skoven, liv, akslen ’skulderen’), men ”*sga·’vəð*” (Skabet, 2 gange) og ”*sva·wələ*” (svagelig). Særlig interessant er ”*a·wdn*” (Aften), som formentlig har obligatorisk [w], da der her foran konsonant ikke findes [v] i sjællandsk, selvom vokalen foran er lang.

I øvrigt er der i adskillige nordsjællandske sogne, især perifere fiskerlejer, noteret eftervokalisk [v] efter lang vokal eller foran fuldvokal. ØMO har fx [*bα·’v*] (bag, Bag) (der angives at være sporadisk optegnet i Nordsjælland), [*kø·və*] (købe) (Dragør, Gilleleje, Lille Lyngby) [*dy·’v*] (dyb) (Skovshoved, Tårnbæk), [*dy·f*] (dyb) i Dragør (med videreudvikling af v til f, jf. Brink & Lund 1975: 325); i Børge Rasmussens optegnelser fra Gilleleje (i ØMO’s samlinger, jf. Hovmark 2021) findes bl.a. [*da·’v*] (dag).

Også i to kilder fra slutningen af 1800-tallet forekommer der [v]. Thorsen 1894 har v efter lang vokal og obligatorisk w efter kort vokal opstået af mda. -v, -p, -q, -k, fx *klö·və, ba·və, ta·və, ma·və*, men *graw* sb., *gaw, daw’, låw* (låg). Og helt tilsvarende forhold gælder i den vestfynske kilde Jacobsen 1933/1885. Men w-formerne dominerer i sjællandsk i sen klassisk tid, jf. at kort 55 i Kortetc. viser -w overalt på Sjælland (forfatterne kendte altså ikke de nævnte -v-former), ligesom ØMO vist har -w overalt uden for de nævnte mindre områder. At -v efter lang vokal er et ældre stadium, -w et yngre, turde være oplagt.

Endelig bør det her nævnes, at også københavnsk havde den nævnte fordeling: lang vokal + v, kort vokal + w, en fordeling der har rødder mindst fra Gerners tid i 1600-tallet. Fra ca. 1850 overgår også københavnsk til det yngre stade med -w i stedet for -v (Brink & Lund 1975: 322).

Vi kan derfor konkludere, at Krygers forfædre havde langt [α·] + [v], dengang [α·] blev til [a·] undtagen foran labial. Det forklarer ikke meget, men da [v] er lysere mht. overtoner end det mørke [w], bliver nærværende [α·]-undtagelse lidt mindre mærkværdig.

Når der aldrig er [*a·w*] hos Kryger, og kort [a] efter min hypotese er opstået af langt [a·], følger det, at kort [*aw*] heller ikke findes, og dét stemmer: *af-, -agtig, Aks, Aksel, Dag, Davre, flakte* ’flækkede’, *Gab, lagt, Ravn, Ravn* ’Rogn’, *sagt, Saks, Sav, Skab* ’armarium’, *Slag, Slags, Tab, Tag* har alle [*αw(’)*].

Heller ikke det til mda. langt *å* svarende [*ʏ·ɶ*] forekommer foran [v/w]. I sjællandsk korresponderer mda. langt *å* (og [*å·*] i rigsmålet) ellers regelmæssigt med diftongen [*ʏ·ɶ*], men altså ikke foran [v/w]. Således hedder *Åge* fx [*’å(·)w*] i Strøby,

ikke det ventede *['ʉ·ǰw] og tilsvarende gælder fx *dråbe*, *koge*, *sove* (jf. Ejskjær 1970: 311). Kryger har kun få herhenhørende eksempler.

6.2 De opr. kortvokaliske enstavelsesord af typen VC

Imidlertid fik også andre ord langt [α·] end ovennævnte ordgruppe med forlænget α i åben stavelse. Der indtrådte således i ymda. – efter den almindelige forlængelse i åben stavelse – i en del tilfælde vokalforlængelse i lukket stavelse foran enkelt konsonant (typen *stjal*), meget ofte i ord med langvokaliske bøjningsformer, dvs. analogiske forlængelser. Disse forlængelser er dog langt mere udbredte i rigsmålet end i dialekterne vest for København (Brink & Lund 1975: §58; Brink 2012). Hos Kryger er således følgende ord bevaret kortstavede og har [α]:

Gab [gaw], *Skab* [sgaw] (møbel), *Tag* [taw]; *Fad*, *glad*, *hvad*, *Lad*, *Mad*, *Rad*, *Kar*, *Par*, *Svar*, *var* adj.

De er stødløse, fordi de, da stødet satte ind, manglede stødbasis (langt stemthedssegment, se fx Brink 2018).

Andre ord har – som i rigsmålet – fået vokalforlængelse analogisk efter andre bøjningsformer/afledninger, en forlængelse, der er gået i sig selv igen ved den tidlige sjællandske vokalforkortelse foran vokoid konsonant (ð og w) (Brink & Lund 1975: 245–247), men stødet vidner om forlængelsen:

[daw'] Dag, [saw'] Sav, [taw'] Tab; [bað'] bad, [gað'] gad, [sað'] sad.

Her er ingen problemer: Oldtids korte α modsvares af Krygers korte α. Jf. i øvrigt, at sejerøsk (jf. Thorsen 1894) har bevaret kort stødløs stavelse i dem alle undtagen [daw'].

Noget mere foruroligende er det, at syv herhenhørende ord har [a(·)]:

[a'] af adv., [ba'r] bar adj., [fla'ð] flad, [la'ð] lad adj., [ba'r / bår] bar vb., [sdja'l / sdjål] stjal, [sað', sa'ð] sad.

Med nogen undren konstaterer vi her, at vokalforlængelserne i disse syv må være ældre end vor hypotetiske lydlov. Det stemmer meget godt med, at sejerøsk, der af alle dialekter har et minimum af forlængede ord (Brink 2012), har forlænget de fire: *bå·'r* adj., *sdå·'l*, *bå·'r* vb., *aw'*, kun *flað* og *såd* (sad) er bevarede korte blandt disse

syv (*lad* adj. er ej belagt i Thorsen 1894, mht. formen *såð*, jf. Thorsen 1894: 98). Det virker sandsynligt, at de få forlængelser i sejerøsk, der modsvares af forlængelser i næsten alle andre dialekter samt i rigsmålet, hører til de ældste forlængelser.

De to forlængede *å*-former i *bar*, *stjal* er oplagt dannede efter part. [*bå·ræð*, *sd(j)å·læð*].

6.3 De besværlige konsonantforbindelser

Alle de oprindelige korte *a*'er, der ikke skal forlænges, er problemfri. De har [α]. Det drejer sig for det første om ord af typen VC, der har bevaret kort vokal (jf. afsnit 6.2): *Fad*, *Mad*, *Lad*, *glad*, *Had*, *Rad*, *ad*, *Svar*, *Gab*, *Skab* (møblet), *sval*, *var* (adj); *traf*, *Tak*, *rap*, *Kat*; for det andet om ord, der indeholder konsonantforbindelser, der ikke har virket forlængende: *Davre*, *Albu*, *Arbejde*, *Stank*, *Aksel* (app.) [*awsæl*], *Ravn*, *gamle*, *samme*, *Marts* [*mas / masi*], *Hvalp*.

Problemerne opstår først, når vi ser på de ord med mda. kort *a* + dobbeltkonsonant, hvor dobbeltkonsonanten har virket forlængende på vokalen. Her er der mange mærkværdige uensartetheder, både mht. forlængelser og senere forkortelser. I Krygers sprog såvel som i rigsmålet er der nu helt overvejende kort vokal foran opr. dobbelt/lang konsonant; alligevel kan vi konstatere talrige gamle forlængelser, der er gået i deres mor igen. Men ret beset vedrører problemerne kun vokalkvantiteterne, ikke vor lydlov [$\alpha \cdot > a \cdot$]. Vi må tørt konstatere, at hver gang vi møder et [$\alpha \cdot$] i de herhenhørende ord, er der indtrådt forlængelse *før* vor lydlov, og hver gang vi møder et [$\alpha \cdot$], er forlængelsen indtrådt *efter*. Vi tager tilfældene i tur og orden.

Foran ældre *rr* og de *r*-forbindelser, der giver likvid-assimilation (*rq*, *rv*, *rj*), er der forlænget vokal, nemlig [$\alpha \cdot$]: *Ar*, *Arret*, *arrig*, *Karret*, *Nar*, *narre*, *parre*, *arve*, *Arv*, *Farve*, *farve*, *harve*, *Harve*, *Marv*. Kun *garve* har [$\alpha \cdot / \alpha$]. Forlængelsen er altså indtrådt efter udviklingen [$\alpha \cdot > a \cdot$].

Foran de andre likvid-assimilationer (*lq*, *lv*, *lj*) er kvantiteten lidt mere skiftende, men når der er forlængelse, er denne indtrådt før vor lydlov, og kvaliteten derfor [$\alpha \cdot$], nemlig i [*sva*·'l] *svalg* præt., [*sa*·lə] *Salve* (vsa. [*salə*]) og [*ha*·'l] *halv*. Hvorimod *Kalv* hedder [*'kal*·ə]. I ØMO finder vi desuden kort *a* i [*bal*·ə] *Balg*, *-balle* og [*galə*] *Galge*. Altså heller ikke her nogen synderlige problemer for vor lydlov.

Foran *ll*, der opr. var palataliseret, har vi:

[α]: *al*, *falde*, *Galde*, *kalde*, *Kald*, *Smald* 'Smæld', *-skaldet*, *Stald*, *stalde*. (Visse ord fra ØMO).

[$a \cdot$]: *alle* pl.

Altså bevaret α overalt undtagen i *alle*. Ældre københavnsk har ensartet [a] i hele gruppen.

Foran radikalt *lt*, hvor københavnsk har kort vokal, overrasker Kryger ved snart at have det samme (*alt, Alter, g(j)aldt*), snart [a·] (*Galt, halt, Malt, Pjalt, Salt*).

Men igen må vi blot sige: Det lange [a·] er udviklet af langt [a:], mens det korte α er uforandret kort fra oldtiden.

Også foran opr. *gg* (nu med kort ustemt [g]) er der vokalforlængelse efter ikke helt klare regler (modsat københavnsk, der fik klar fordeling):

Bevaret kort [ag]: *agge* 'irritere' (ØMO), [nag] *Nag*.

Lang [a·g]: *Knag, Plag, Rag* 'Pjalt'.

Men som ved *rr* er kvalitetsreglen simpel: α ved bevaret kort vokal, $\alpha·$ ved forlængelse. Forlængelsen er altså senere end vor lov.

Foran opr. *rn, rl* er forholdene simple. Alle ordene har fået forlængelse før overgangen og har følgelig [a·]: *Barn, Garn, Skarn; farlig* [fɑ·lɑð], *Karl* app. [ka·l]. Ganske svarende til langvokal i københavnsk og de fleste dialekter.

Foran *rt* bevarer *hart* (neutrum af *hård*) kort α stemmende med, at det utvivlsomt aldrig har haft vokalforlængelse, eftersom det er stødløst ligesom *bort, Hjort, kort, mør(k)t, sort* og *hart-* i *hartkorn, hartad* (de to sidste ord ikke hos Kryger). Derimod får de tre låneord *Art, Fart, Part*, der vist opr. havde kort vokal, forlængelse og senere udvikling til [a·] svarende til, at københavnsk havde lang vokal i dem (Brink & Lund 1975: 109). (Se om hele området "kvantitet foran -rt" i Brink 2020 §7.4).

Foran *rm* er mønstret uensartet. Der er [a·] i *Arm, arm, Tarm*, men [a·] i *Harm, Hallarm* (alarm) (gl. lån), *varm*. I begge tilfælde altså forlængelse. Der er næppe andet at sige, end at forlængelserne i de tre første er sket før vor lydlov, i de tre sidste efter. I københavnsk havde alle ordene i 1840 kort α , men før 1840 kunne enkelte have langt α (Brink & Lund 1975: 110).

Foran *rk* har Kryger forlængelse i *harke, Hark* [hɑ·rgə, hɑ·'rg], men bevaret [a] i *Bark, Mark*. Forlængelsen undrer, fordi *r* på forlængelsernes tid må have været ustemt, og vi i almindelighed ikke har vokalforlængelse foran ustemt kompleks. At den *vår* ustemt, turde fremgå af, at Kryger i *Dania 1* (Kryger 1890) udtrykkeligt noterer ustemt [r] i *mærklet* 'mærkelig', *mørkt* og *var* vb. (ganske som i københavnsk) og af, at der ikke er stød i *Mark, Bark*. Men det er der jo i andre sjællandske dialekter, så jeg kan ikke finde nogen bedre forklaring end dialektblanding – i forbindelse med, at [hɑ·rgə] virker onomatopoietisk tilfredsstillende.

I øvrigt har Marius Kristensen løst problemet om vokalforlængelse foran det ustemte *rk*. Han gør i Kortetc: 140 opmærksom på, at ustemt apikalt *r* + *k* fonetisk ligger *sk* meget nær (specielt det retroflekse *r*: Et færøsk ustemt *r* høres fx umiddelbart som en *s*-lyd), så at forbindelsen bliver parallel med nedennævnte *sp*, *st*, *sk*, foran hvilke alt dansk har fået forlængelser i en vis udstrækning.

Foran opr. *nn* hersker også uorden, man fristes til at sige kaos. Københavnsk har konsekvent bevaret *a*. Men Kryger har [*α*, *a*, *a* ·]:

[*α*]: *anden* num., *selv'anden*, *andledens*, *han*, *man*, *mande*, *Tand*, *sand*.

[*a* ·]: *anden* [*'a* · *a* *n*] pron.

[*a*]: *anden* pron., *bande*, *kan*, *Mand*.

Udtalerne med [*α*] kan bortforklares: Numeralet inklusiv *selv'anden* smager af skole. *Andledens* har ret beset *-anl-*; *han*, *man*, *mande* står fast tryksvagt, *Tand* er sikkert nyere, den ældre form var *Tænd* (Kryger 1887: 353, Kortetc: 23), og *sand* er sikkert både bestemt af nom. *sandær* og nedertysk *sant*. At *anden* pron., i sin ene variant, ikke, som vi venter, er blevet forkortet igen, må skyldes, at den forlængede form * [*α*·*n*·*ən*] blev sær-reduceret > * [*'α*·*n*·] > *α*·*n*· > *α*·*n*], så at grundlaget for ny forkortelse, foran *-CC*, bortfaldt. Noget tilsvarende kendes i mange nordiske dialekter, ikke mindst i norsk. Lydret er således kun *bande*, *kan*, *Mand* med forlængelse før vor lov og forkortelse herefter.

Foran *ɔn*, *ɔl* (< *tn*, *tl*) har vi

[*α*]: *Vande*, *vande*; *Valle*

[*a*]: *Vand*.

Spinkelt, som materialet er, ser det ud til, at forlængelse kun er indtrådt i enstavel-sesord, og at vi senere, efter at *ɔn*, *ɔl* var blevet > *nn*, *ll*, atter fik kort vokal – som foran opr. *nn*, *ll*.

Foran *nd* er der hele 4 muligheder: [*α*, *a*, *o*, *u*·'ɔ].

[*α*]: *Anders*, *Andrik*, *An'dri's* 'Andreas', *blande*, *Brand-*, *Hånd-*, *Land*, *lande*, *Mandag* [*'man*·*də*], *Rand*, *Stand*.

[*a*]: *And*, *blande*, *Brand*, *Sand*, *sandet*, *Strand*, *andre* (ØMO), *andre* 'ændre' (sammenlign rigsmålets *forandre*).

[*o*]: *Bånd*, *Hånd*.

[*u*·'ɔ]: *ånde*, *Ånde*, *Tande*.

Tung endelse ses at befordre uforkortet [ɑ] (6 ord, 1 modeksempel). [o] i *Bånd* og *Hånd* forklarer jeg i Brink 2020 §7.2 som opstået af oldda. *o* ved *u*-omlyd (ligesom [y: 'ɔ] i *Ånd*, *Ånde*, *ånde*); alle andre ord har i københavnsk urokket kort [ɑ]. Ellers er mønsteret uigennemskueligt. Men igen: Det vedrører egentlig ikke vor lov, som rammer, hvad den skal. At kort [ǣ] her går tilbage til langt [ǣ·], der atter kommer < *α*·, virker i dialekt-sammenligning plausibelt, ligesom [ɑ]-formerne naturligt ventes at være bevaret korte. Der er i hvert fald intet, der taler imod.

Foran *ns* (< *nts* / *ns*) var der formentlig opr. forlængelse som almindeligt i dialekterne. Vi har kort [ǣ] i *anse* 'æense', *Dans*, *Frans* (lånt før 1400), *Handske* (ØMO), *Hans*, men [ɑ] i *Krans*. Strøby har det ventede [*kran* 's] (Ejskjær 1970: 376).

Foran opr. *lt* er der mindre slinger i valsen omend nogen. Både [ɑ] og [ǣ] forekommer, men kun kort:

[ɑ]: *alt*, *Alter*, *faldt*, *gjaldt*, *kvalt(e)*, *valgt(e)*.

[ǣ]: *Galt*, *halt*, *Malt*, *Pjalt*.

[ɑ]-formerne kan bortforklares: *alt* som bestemt af *al*; *Alter* som "tungt" og/eller kirkens sprog; og de fire verber derved, at *α* er en langt mere benyttet præteritums-vokal end [ǣ]. Det regelrette synes da at være: Forlængelse, *α* > *ǣ*·, forkortelse.

Et par ejendommelige langvokaler møder vi foran *wt*, nemlig i *Aften*, *sagte*, *sagtens* ['ɑ·wdn, 'sɑ·wdə, 'sɑ·wdns]. Københavnsk kan i de to sidste ord ligeledes have langvokal. De andre *wt*-ord synes alle at have kort vokal: *flakte* præet. [flawdǣ], *Grøft*, *løfte* osv. (rigsmålslånet *Kræft*, der folkeetymologisk er blevet > [krǣfd], falder helt udenfor). Bemærk, at *-wt* har stemt førstekomponent som de andre forbindelser, foran hvilke der har været forlængelse.

Ved *st* var der også forlængelser. Komplekset er ustemt og har derfor anden årsag end de hidtil nævnte. I Brink 2020 §7.5 regner jeg med, at disse ord i en vis svag udstrækning faldt ind under forlængelsen i åben stavelse, idet der er en tendens, i hvert fald i dansk, til at behandle *sp*, *st*, *sk* som enkelt konsonant. I jysk er forholdet ret konsekvent. Enstavelsesord bevares korte, flerstavede ord får forlængelse. Forholdet kaldes i Kortetc:139 "Den jyske Regel". Kun flerstavelsesord er altså relevante. Kryger og ØMO har følgende:

[ɑ]: *faste* adj.pl. (ØMO), *Faster* (Kryger, ØMO også andre former), *haste* (ØMO), *kaste*.

[ǣ]: *Faste*, *faste* vb., *kaste* (i forbindelsen *kaste Sæd*, men ellers [*kasdǣ*]).

Der har altså været forlængelser i typen og derfor udviklingen > [ḁ] i *Faste, faste, kaste*, en forlængelse, der ikke er afløst af forkortelse, og som svarer til det lange *a* i københavnsk *Faste, faste* vb.

Foran opr. *ng* har Kryger overvejende kort [ḁ]: *lang, Tang, mange, Stang* m.fl., men ikke i alle. Der er kort [ḁ] i *Ange* 'damp', *Angest, hang* præt., *sang* præt., *Sang*. Det korte [ḁ] i *hang, sang* kan forklares ved, at disse verber går i gruppe med en del verber med [ḁ] i præteritum, jf. *gjaldt, drak, bar* m.fl. *Angest* er et mda. lån, der åbenbart kom for sent til rundingen. *Ange* og *Sang* kan jeg ikke forklare. Det er tvivlsomt, om *ng*-ordene nogensinde har fået vokalforlængelse, lang vokal + *η* er dialektalt sjældent. Københavnsk har overalt kort [ḁ]. Vi har vel her det eneste tilfælde af, at opr. kort *a* spontant er blevet > *ḁ*, nemlig foran denne udpræget mørke og tilbagetrukne konsonant.

Ordene med *-ald* bortfalder stort set, da de, ligesom i det øvrige land (samt i svensk) har fået så tidlig vokalforlængelse, at de ramtes af æmda. *α · > ā*; hvorefter de – cirka samtidig med de ovenstående ord med strukturen V · CC – fik forkortelse: *bold, folde, Fold, gold, Hedenold, holde, kold, Olden, skolde, solgte*. Kun de tre "tunge": *aldrig, aller-* (mda. *aldræ-*), *Alder*, alle med udækket vokal, undgik forlængelse og fremtræder hos Kryger med bevaret [ḁ].

7 Enkeltord

Af adv. har problemfrit [ḁ]. -*v/w* svandt her allerede i 1400-tallet (GG §394), nødvendigvis efterladende en lang vokal, der så rundes ved vor lydlov.

Af- i sammensætning har i modsætning til rigsmålet kunnet nydannes af de nye *v*-løse former af *af* præp./adv.: *afspist* 'færdigspist' ['ḁ · ,sbij 'st] er det alm. mønster, *Afsked* ['αw ,sqi 'ɛn] er måske rigsmålspåvirket, det gælder desuden *afse* ['α ,sɪ 'ɛ] (jf. ØMO *af-*). Der er minsandten en fjerde mulighed, nemlig i det ene ord *afredt* 'af-rakket, radmager' ['α · ,rät] (Kryger utrykt manuskript, jf. ØMO). Denne sidste undgår "formørkelse"; den er givetvis opstået efter vor lydlov.

Alen [α · lən] synes at trodse lydloven. Men ordet er kompliceret. Mda. har *alnæ* og måske også et med svensk identisk **aln* modsvarende oldn. *aln*. Rigsmålets *alen* synes (ved sin stødløshed) at modsvare oldn. *alin*. På et tidspunkt er det lydrette sjællandske ['alnə] vel veget for skolestuens [α · lən].

Bade [bα · ðə] må være ny-afledt af [bαð] sb., ellers skulle det hedde [bα · ðə] (som if. ØMO er noteret sporadisk på Sjælland hos de ældste). Det kan sammenlignes med Krygers lydrette *hade* [hα · ðə] – *Had* [hαð], men her er verbet jo klart hyp-pigere end verbalsubstantivet.

Befale [be'fa·'lǽ] er lånt allerede i mda. < mnt. kort α , hvad der i øvrigt fremgår af præet. *befol*. Ordet må være litterært/kirkeligt bestemt, hvad der passer med den ældste betydning, 'overgive' kendt især fra Jesu (oversatte) brug af det. Andre ømål har det lydrette [a·] (ØMO).

Også *betale* [be'ta·'lǽ] er middelalderligt < mnty. kort α . Vi venter lydret [ǽ'], hvad det også kan have i nord- og vestsjællandsk, men det er tydeligt i ØMO, at også [a·] er gammelt. Forklaringen må være påvirkning dels fra *betalt*, idet vi så, at Kryger kan have α foran opr. *lt.* ([be'tal't] er belagt i ØMO fra gammelt nordvestsjællandsk), dels fra den gamle tostavede præsens, *betal*, med kort vokal, belagt i vestfynsk, jf. mda. *tall*. Jeg kan tilføje, at Ole Kollerød f. 1802 konsekvent staver <betalle(r)>, så der har klart nok været tripelformer i klassisk nordsjællandsk.

Dale vb. har [a·] hos Kryger og i alle ømål undtagen vestfynsk, der har en sideform med [ǽ·]. ØMO konstaterer, at udtalen synes rigsmålpåvirket, og det må jeg tilslutte mig.

(*Rigs*)*daler* sb. er mere gennemsigtig. Kryger (1887: 369, 371) har [*resda·lǽr*, *regsdǽ·lǽr*], mens ØMO har spredte belæg på [a·] i kortformen *daler* fra Nord- og Nordvestsjælland, herunder fra Krygers utrykte optegnelser, der nævner, at formen med [a·] forekommer "i visse Egne og navnlig blandt befolkningens lavere Lag" (if. ØMO under *daler* I). Der skulle således ikke herske tvivl om, at [a·] er en nyere rigsmålpåvirkning i dette ret officielle ord.

Gal adj. hed som bekendt endnu i 1700-tallet *galen*, der hos Kryger ville have givet *[*ga·lǽn*], men hedder [*ga·'l*] 'forkert' og [*ga·'l*] 'vred'. Formen *gal* er glimrende sat på plads af Brøndum-Nielsen (1951 [1931]: 139–140), som opstået af (især) *galenskab*, der får almindelig synkope (og konsonantudskydning) i tunge ord samt kort vokal i stillingen som førsteled – med resultatet *galskab* i 1400-tallet, hvorfra *gal* så (fra 1500-tallet) subtraheres. Adjektivet får da lang vokal efter mønstret *gul-gulspurv*, *del-deltage*, der var almindeligere dengang – i jysk, sejerøsk (jf. Thorsen 1894) og Fårevejle, dog ofte lige ud [*gal'*] efter mønstret *vild-Vildskab*. Også vb. *galnes* 'gå galt' (Junge 1798) kan have influeret. – Fra det forkortede *gal-skab* har Kryger [*ga·'l*] 'vred' (altså betydningsdifferentiering). Ingen problemer for vor hypotese.

Glarmester ['*glǽ·mǽsdǽr* / '*glǽ·ð·mǽsdǽr*] skulle egentlig ikke miste *r*, da *-rm* jo ellers bevares, men det er altså sket i dette tunge ord, hvor man ikke venter nogen vokalforlængelse. *ð* betegner folkeetymologisk omdannelse af det (på det pågældende tidspunkt) uforståelige *glar-*. Ud over Kryger (1887: 373) er formen også optegnet i Strøby (ØMO's seddelsamling). Der er ikke tale om falsk restitution,

eftersom ord af typen *glad* (kort 'V + δ i udlyd) altid i sjællandsk har haft δ på plads og i orden (hvad enten det er udviklet af mda. δ eller t).

have/har har problemfrit [$\alpha \cdot$]. -v/w svandt som nævnt under *af* her allerede i 1400-tallet (GG §394) og efterlod en lang vokal, der så rundes ved vor lydlov. Mere intrikat er præteritum *havde* [$ha \cdot \delta \partial$], hvis v/w-tab er lidt ældre. Hvis formen dengang var * $[ha \cdot \delta \partial]$, der er belagt allerede ca. 1350 (GG §767), skulle vi jo have fået * $[ha \cdot \delta \partial]$. Der er dog andre muligheder. Præteritum kan have været * $[ha_w/v\partial]$, som findes belagt allerede ca. 1300 (ibid.), og den ville jo give sjællandsk * $[ha \cdot w\partial]$, der let kunne tænkes senere at have fået indskudt et regelret præteritums- δ , men den forklaring falder på, at ingen sjællandsk dialekt har bevaret et * $[ha \cdot w\partial]$ (ØMO). Endelig er der assimilations-muligheden [$ha\delta \cdot \partial$] belagt fra ca. 1450. Den er bevaret i københavnsk [$ha\delta \partial$], der var den almindeligste form i 1800-tallet, men fortrængtes af [$ha \cdot \delta \partial$] (Brink & Lund 1975: §86). [$ha\delta \cdot \partial$] skal naturligvis ikke rundes i sjællandsk og kan let tænkes efter vor lydlov at være gjort mere bøjningsregelret > [$ha \cdot \delta \partial$] ganske som i københavnsk, eftersom ingen verber længere havde det i gammeldansk, svensk og norsk så almindelige mønster *tro-trodde* osv., og dét så meget lettere, som trykstærkt [$ha \cdot \delta \partial$] let kan "høres" af ubefæstede sjæle som et tryksvagt [$sha\delta \partial$].

Karen og *Maren* har [$\alpha \cdot$], men er ingen undtagelse fra lydloven [$\alpha \cdot > a \cdot$]. De klassiske sjællandske former (som Kryger kender fra østsjællandsk, men ikke selv bruger, jf. Kryger 1887: 377) er *Karne*, *Marne* (< 'Katrine, 'Marine) med [$\alpha \cdot r$]. Dette fremgår også af Inger Ejskjærs (1970: 66–68) grundige mønstring af formerne, selvom *r*-vokoidiseringen slører kvantiteten. På vor lydlovs tid var der formentlig kort -*arn*- i ordene (lang vokal kan dårligt tænkes i et 'Katrine uden *t*). Som vi så ovenfor, fik opr. -*arn* forlængelse og [$\alpha \cdot$] og ingen efterfølgende forkortelse, men materialet rummede kun enstavelsesord. Også i københavnsk havde enstavelsesordene ligesom Krygers obligatorisk lang vokal, men tostavelsesordene var overvejende kortvokaliske: *Arne* app., *Stjerne*, *Hjerne*, *Urne*, *Kerne* m.fl. (Brink & Lund 1975: §33).

Kryger har imidlertid gennemført lang vokal, altså formen -*V·rnə* : *gerne*, *Kerne*, *Stjerne*. (Kun de tungere *ternet* og *Morningen* har kort vokal). Efter hypotesen kan der imidlertid ikke have været langt -*α·rn*- i de to navne på vor lydlovs tid. Altså nødes vi til at hævde, at udlydende -*arn* blev forlænget før lydloven, men indlydende -*arn*- efter. Det virker lidt overraskende, men det stemmer på en måde med københavnsk, der som nævnt kun har forlængelse foran udlydende *rn*, men stort set ingen forlængelse foran indlydende *rn* – hvor sjællandsk altså har haft en *sen* forlængelse.

Lade vb. i almindelig betydning har kort α , [l α], fordi det fast står tryksvagt.

Masse [m α ·sə] er ejendommeligt. Der er ikke tale om nogen lydlovlig forlængelse foran langt s , men derimod om en folkeetymologi efter *mase* vb., jf. at Nielsen 1989 definerer verbet *mase* som ”klemme til en grødlignende masse”.

Nåde hedder [n α ·ðə] i stedet for det ventede *[n μ ·ððə] (Kryger 1887: 354). Noget ganske tilsvarende finder vi i jysk [n α ·] (Feilberg) i stedet for det ventede *[no·]. Uden nåde ingen kristendom. Ordet må derfor have eksisteret fra 1000-tallet, hvad enten det er oldsaksisk eller nordisk. (Brugte man et andet, havde vi kendt det). Det skal derfor have æmda. α · > $\acute{\alpha}$ · og videreudvikles herfra. Altså må Krygers form og de jyske former være optaget fra præsternes [n α ·ðə]. Dét forklarer den jyske form, men hvorfor får Kryger ikke også foredragssprogets [$\acute{\alpha}$ ·]? Det kan skyldes fonotaksen; [$\acute{\alpha}$ ·] er en ret sjælden vokal i klassisk sjællandsk. Tilsvarende gælder *nådig*.

Skade ’tigris avium’, udtalt [sg α ·ðə] er problemfrit et rigsmålslån, jf. de lydrette [sg α · α] *Skade* ’damnum’ og [sb α · α] *Spade* (begge < ð) samt [h α ·ðə] *hade* (< t).

Satan [s α ·dn, s α ·tan] må også være et rigsmålslån. Fonotaktisk er det et fremmedord (jf. Ejskjær 1970: 353f).

Slå vb. og *både* konj. skulle trykstærkt have [y·^(l)ð] < mda. $\acute{\alpha}$ · (< α ·), men pga. den hyppigt brugte korte svagform fik det i bl.a. nordsjællandsk generelt oftest ikke α · > $\acute{\alpha}$ ·. I trykstærkt stilling tålte sproget ikke kort udlydende vokal. Derfor trykstærkt langt [α ·], og denne vokal rammes da af vor lydlov > [sl α ·[·], 'b α · α]. Bemærk det lydrette [sl α ·wð] slået (jf. afsnit 6.1).

Svane hedder [sv α ·nə] og trodser dermed vor lydlov. Men det er en ny form. Oldnordisk har *swanr*, mda. *swan*, svensk *svan*, ænyd. overvejende *Svan*, adskillige ømål, herunder sejerøsk (Thorsen 1894: 7), samt sønderjysk [svan]. Ordet har altså ikke fået middelalderlig vokalforlængelse i åben stavelse, men bevaret kort vokal i lukket stavelse som i andre kortstavede ord (Brink 2012). Hvordan det siden er blevet tostavet kommer os ikke ved, men oplagt er gal subtraktion efter *svaner*.

Var (præt. af *være*) hed [v α] el. [v $\acute{\alpha}$]. Som trykstærkt form venter vi *[v α r] (vel med ustemt r , jf. ovf.), rimende på *Svar*, *Par*, *Kar*, *var* adj., alle med bevaret kort rodstavelse (Brink 2012), evt. med w -runding efter den æmda. lydlov wa > $w\acute{\alpha}$ (Brink 2020 §10). Men dette burde give $\acute{\alpha}$ – som i fx *voks* – og det er da også Krygers sideform. Jeg kan kun forklare [α] som et kompromis mellem * α og $\acute{\alpha}$. Under alle omstændigheder er ordet evident påvirket af den tryksvage stilling, jf. hans manglende r . Så det bør ikke forurolige os.

8 Låneord og lydlovens datering

I det foregående er kun de ældste låneord medtaget. De yngre låneord kan ikke blot teste min lydlovsopstilling, men også – hvis vi er heldige – datere lydlovene, for så vidt vi kender tiden for låneordenes indtræden i dialekten. Mest interessante i den forbindelse er de låneord, der indkommer efter æmda. $\alpha \cdot > \acute{\alpha}$, og som har $[\alpha \cdot]$ i det långivende sprog (og derfor $[\acute{\alpha} \cdot]$ i nuværende rigsmål). De skal jo have $[\alpha \cdot > \mathfrak{a} \cdot]$ i Skuldelev, hvis de lånes før vor lydlov, men $[\alpha \cdot]$, hvis de lånes efter. Mht. dateringen er det eneste, vi foreløbig ved, at æmda. $\alpha \cdot > \acute{\alpha}$ forløb ca. 1200–1300 (Brink 2020 §5), at forlængelsen i åben stavelse forløb ca. 1325–1400 (Brink 2020 §13), og at $[\alpha \cdot > \mathfrak{a} \cdot]$ nødvendigvis var senere end begge disse og altså efter 1400. Vi kan også være sikre på, at den indtraf før 1800, ellers ville fordelingen af $[\alpha(\cdot)]$ og $[\mathfrak{a}(\cdot)]$ hos Kryger være langt mere regelmæssig end det synkrone kaos, vi møder hos ham. Vi ser først på de langvokaliske låneord. Jeg medtager kun få ord fra efter 1750. Hvis de ellers har rigsmålsform i dialekten, kan de ikke belyse dialektens ældre lydlove. Jeg benytter ODS, Danmarks gamle Personnavne (Kristensen et al. 1936), Skautrup 1944–1968 og Hellquist 1957 til ordenes datering i skriftsproget (de må formodes som regel at være noget yngre i dialekten).

Først de yngre. Ordene *Apparat*, *Ballade*, *Chokolade*, *Cigar*, *Dikedarer*, *Januar*, *normal*, *parat*, *Reklame*, *Skandale*, *Stat* (i moderne betydning), *Tomat* er alle indkommet efter 1700, og de har som ventet alle $[\alpha \cdot]$ hos Kryger og/eller i ØMO eller hos Ejsskjær 1970 (Strøby). Strøby har dog $[\mathfrak{a} \cdot]$ i *Race* fra ca. 1775 (Ejsskjær 1970: 368). Det må imidlertid skyldes fonotaksen. Kryger bemærker selv – som den eneste fonotaktisk absolutte regel – at der aldrig er $[-\alpha \cdot s]$ i hans sprog, kun $[-\mathfrak{a} \cdot s]$ (Strøby har dog $[\alpha \cdot]$ i *Stillads* fra ca. 1700 og *Vase* fra ca. 1750, jf. Ejsskjær 1970: 368).

Før 1600 indlånes *klar*, *Kran*, *male* 'pingere', *Maler*, *Plade*, *prale*, *prate*, *rat*, *rar*, alle med $[\mathfrak{a} \cdot]$. Bemærk, at der ikke er tale om systemtvang. Krygers sprog tillader $[\alpha \cdot]$ i alle tilfælde. *Klar* fortjener en kommentar. Det er belagt allerede i 1200-tallet, hvorfor det burde have gennemløbet $\alpha \cdot > \acute{\alpha}$, hvad det også har i diverse danske og svenske dialekter. Det må imidlertid være blevet justeret eller genlånt < tysk/latin *kla·r* og passer herefter fint med mine regler. Desuden skal et halvgammelt lån, *Adel* $['\alpha \cdot \acute{\delta} \acute{\alpha} l]$ fra ca. 1500, lige bortforklares. Det må være rigsmålspåvirket, hvad der støttes af en gammel fynsk læseudtale i ØMO: $[\alpha \cdot \acute{\delta} \acute{\alpha} l]$.

Spændingen samler sig nu om 1600-tallet! De to populære ord *Soldat* og *Kammerat* har hos Kryger (1887: 353) $[-ad]$. De udgår fra tysk $-'a:t$ – tysk har været gennemgangsprog for de to franske låneord – men undgår deres ”mørke” skæbne

ved en systemtilpassende ændring til kort α + lang konsonant. Efter klusilsvækkelsen er der jo normalt ikke lang vokal + kort klusil (Lang konsonant, fordi sproget endnu i 1600-tallet skyr kort vokal + kort konsonant ligesom norsk, svensk og skånsk gør). Udtalen var altså *sol'datt, kammer'ratt*«. Andre nordsjællændere har samme forkortelse i *Bravat* 'Bravade', der også kom til i 1600-tallet, men her har Kryger [a·'] i formen *Bravas* (jf. ØMO under *bravade*).

Fra 1600-tallets slutning har vi *akku'rat* med generelt langt [a·'] i sjællandsk (men kort vokal i enkelte andre ømål if. ØMO).

Fra 1600-tallet har vi endvidere: *ane* [a·nə] fra slutningen af 1600-tallet (if. ODS fra beg. af 1700-tallet, men i svensk er ældste belæg fra 1600-tallets slutning, og det er snarest ældst i dansk), *Dame* [da·mə] ca. 1650, *General* [-'ra·'l] 1600-tallet, *Fa'san* [a·'/'a·'] 1500–1700, *Husar* [a·'] ca. 1675, *Tulipan* [a·'] ca. 1625, *mase, Mas* [a·] ca. 1650 (evt. fonotaktisk bestemt), suffikset *-a(d)s* (fx *Slabberads*) [a·'] 1500–1700 m.fl. (ØMO); selv de sene som *Suppedas* ca. 1800 kan have [a·'], men de er naturligvis bestemt af suffiksets én gang givne form), *Krabat* [a·'] 1618–1648, *Plakat* [a·'/'a·'] ca. 1650, *Salat* og *Spinat* [a·'] 1600-tallet, *Parade* [a·] ca. 1675, *Bas* 'primus' [a·'] slutningen af 1600-tallet (evt. fonotaktisk bestemt). Lydloven forløber altså i 1600-tallet.

Låneordene kan også kontrollere, om det er rigtigt, som vi ovenfor fandt, at vor lydlov går uden om forbindelsen [a·] + [v/w]. Det bekræftes: Lån som *behave, Gave, Kage, Klage, plage, trave* får α uanset, hvornår de indlånes. Men lånene fortæller os mere. Lydloven er også gået uden om forbindelsen α + p/b. Dem er der ingen arveord med pga. mda. [b > v/w] (klusilsvækkelse af -p, 3. og 4. fase, Brink 2020 §2). Men der er låneord: *Stab, spendabel, Fabel, risikabel, miserabelsk, Snabel, Sabel, Kaper* osv. har α uanset datering. At [a·b] bevares i låneord, modsvares i øvrigt i de fleste nørrejyske mål.

Nu til låneord med opr. kort α . Foran *nd* har vi *behandle, Fanden, Handel, Mandel, Vandel, vandre*. De har alle kort α i Strøby (jf. Ejskjær 1970). (Kryger mangler dem undtagen *Fanden* med *-an-*). Det første er fra ca. 1500, resten fra mda. De følger sig naturligt til Krygers arveord med varianten *-an* < [-and], som især bestod af dem med tung endelse.

Foran *ng* har vi *angest* adj./sb., *mangle* og *Slange* (Strøby, jf. Ejskjær 1970) med [a·]. De synes indkommet for sent til vor lydlovs mørkfarvning. Ovenfor (afsnit 6.3) så vi, at arveordene på *-ang* overvejende fik [-aŋ]. Jeg skønnede, at den mørkfarvning ikke blev forudgået af en forlængelse. Da de nys nævnte låneord med *-aŋ* for *angest* og *Slange*'s vedkommende er indlånt før 1500 (Gammeldansk Ordbog), kan

det konkluderes, at *ay*-arveordenes mørkfarvning > *aj* uden mellemliggende vokalforlængelse må ligge før år 1500.

Foran *nn* har vi *Kande* med [a] (mda., kan være et arveord) og *Pande* (Strøby, jf. Ejsskjær 1970) også med [a] (mda.). Vi analyserede os frem til, at arveordene lydret også havde kort [a], hvorfor vi ingen terminus får her. De to lån er så gamle (fra før 1260, Gammeldansk Ordbog under *kanne* og *panne*), at de har gjort fælles sag med arveordene. Derimod har det ret unge *danne* fra 1600-tallet [a] (Strøby, jf. Ejsskjær 1970).

Foran *ll* har vi *Balle* 'Balje' (ænyda.), *Malle* 'silurus' (1500-tallet), *Bal* 'saltatio sollemnis' (ca. 1625) og fra ØMO *gefælde* (ca. 1750). De ankommer for sent til Horns Herred til vokalforlængelse og dermed vor lydlov. Alle får [a].

Foran *ns*: *Frans* (før 1400) og *Glans* (begyndelsen af 1500-tallet) har kort [a]. De følger sig smukt til de gamle *ns*-ord nævnt i afsnit 6.3, men *Glans* har vel næppe fået lydret vokalforlængelse så sent og er derfor snarest fonotaktisk bestemt. *Sans(e)* er ganske vist fra mda., men dér i formen *sens(e)*. *A*-formen dukker først op i 1600-tallet, som en justering efter den nymodens franske udtale. Det underer derfor ikke, at Strøby har [a].

Foran *rd* har Kryger (foruden helt unge som *Milliard*, *Boulevard* med α) *Karde* ['ka·rdə], der indlånes i ænyda. Det strider mod danskens fonotaks: Alle andre ord med skrevet <-rd> og dermed stemt *r* havde foranstående *kort* vokal (Brink & Lund 1975: 241); det naturaliseres derfor delvis til *kare*, men kan altså også behandles som *rt*-ordene (se ovf. afsnit 6.3), efterhånden som disse mister postaspirationen: *-t* > *-d*, og *-d* mister sin stemthed. Der er således intet mærkeligt ved Krygers form, hvad enten den nu har deltaget i vor lydlov eller blot tilsluttet sig fonotaktisk. Det formentlig noget yngre *bastard*, også fra ænyda., er et dialektfremmedord og har da også rigsmålsform (ØMO).

Fra 1600-tallet har vi *aparte*, der i klassisk nordsjællandsk kan hedde ['a.pə·'də] (jf. ØMO); sideformen [-.pə·'] synes ikke helt så gammel i sproget, og dét passer jo fint med at de tre gamle lån, *Art*, *Fart*, *Part* ovf. (afsnit 6.3) har [a·'].

KONKLUDERENDE må vi sige, at også her, ved de nyere låneord, passer 1600-tallet som det kritiske århundrede. Hvad der kommer før 1500 følger sig smukt til arveordene. Nøgleord: ['kanə, 'panə, fran 's]. Hvad der kommer i 1500-tallet, bereder heller ingen vanskeligheder. Nøgleord: ['mən̩lə, 'slən̩ə], ord, der ikke ventes at have fået vokalforlængelse. I 1600-tallet er nøgleordene ['a.pə·'də, sən 's, sansə] med blandet *a* / α . Efter 1700 kun α : *Boulevard*, *Milliard*, *Start*, *Alt*, *Fanny* osv.

Min hypotese har klaret sig fint – selvom jeg ikke kan forklare alt. Men ingen bør vente af en empirisk videnskab, at den forklarer alt, når emnet er tusind års lydhistorie frem til J.K. Krygers modersmål.

For trods alt at få et indblik i nordsjællandskens variation på Krygers tid har jeg sammenlignet ham med hans jævnaldrende Peter Jensen Langstrup f. 1844, opvokset i Asminderød ca. 30 km nordøst for Krygers Skuldelev, optegnet af K.B. Jensen i 1920. (Ordlisteoptegnelsen venligst udlånt af Center for Dialektforskning). Der er minimale forskelle, faktisk kun to sikre: Langstrup har lys kort *A*-lyd i *alle*, Kryger [a·], og Langstrup har lys timbre i *Dans*, Kryger [a], utvivlsomt den gamle udtale. Det er det hele i Krygers store *A*-materiale.

9 Konklusion

Fordelingen af Krygers [a(·)] og [a(·)] kan altså forklares efter vor hypotese. Den er helt og holdent bestemt af en lydlov, [α· > a·], der fandt sted i 1600-tallet. Ethvert langt [α·] på dét tidspunkt blev ramt. Og efterhånden som der senere indtrådte forkortelser foran CC, opstod det korte [a]. De forskellige vokalforlængelser og vokalforkortelser, der er involveret, er alle nogle, lydhistorikerne altid har opereret med, og som fremgår af forhold både i dialekter og rigsmål. De er ikke indtrådt meget regelmæssigt, men heller ikke meget uregelmæssigt. De er bestemt af to hovedfaktorer: 1) Usikkerhed mht. grænsen mellem en vokal og den følgende stemte konsonant, dvs. vokalens længde; 2) Generel tendens til stavelses-ligevægt: kort vokal foran CC, lang vokal foran C.

Jeg har naturligvis forklaret fordelingen historisk. Synkront er der om ikke kaos, så i hvert fald kun grove tilløb til regler, således at [α, α·, a, a·] for længst er blevet til selvstændige, indbyrdes kommuterende sproglyde.

Litteratur

- Andersen, Poul 1939: Udvalg for Folkemaals Virksomhed 1933–38. *Danske Folkemaal* 12. 17–64.
- Andersen, Poul 1954: *Dansk Fonetik*. Poul Andersen & Louis Hjelmslev: *Fonetik. Særtryk af Nordisk lærebog for talepædagoger*. København.
- Boberg, Valdemar 1896: Undersøgelser om de danske vokalers kvantitet. *Arkiv for nordisk Filologi* 12. 315–366.
- Brink, Lars 2011: Uklassisk vendelbomål i 3 generationer. Torben Arboe & Inger Schoonderbeek Hansen (red.) *Jysk, øsmål, rigsdansk mv. Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk*. Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. 125–140.

- Brink, Lars 2020: *Lydudviklingen i middeldansk 1100–1500*. larsbrink.dk.
- Brink, Lars 2012: *De oprindeligt kortstavede alfa-ords skæbne*. larsbrink.dk.
- Brink, Lars og Jørn Lund 1975: *Dansk Rigsmål 1–2*. København: Gyldendal.
- Brøndum-Nielsen Johannes 1951: *Studier og Tydninger*. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Dyrlund, Folmer 1857: *Udsigt over de danske Sprogarter*. København: Thieles Bogtrykkeri.
- Ejskjær, Inger 1970: *Fonemsystemet i østsjællandsk*. København: Akademisk Forlag.
- Feilberg, H.F. 1886–1914: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. 1–4. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Gammeldansk Ordbog*. <https://gammeldanskordbog.dk>.
- GG = Johannes Brøndum-Nielsen 1950: *Gammeldansk Grammatik 1*. 2. udg. København: J. H. Schultz.
- Gudiksen, Asgerd 2021: Ømålsordbogens samlinger som sproghistorisk kilde. *Danske Talesprog* 21 [dette bind].
- Hansen, Aage 1962: *Den lydlige udvikling i dansk fra ca. 1300 til nutiden*. 1. *Vokalismen*. København: G.E.C. Gads forlag.
- Hellquist, Elof 1957: *Svensk etymologisk ordbok 1–2*, 3. oplag. Lund: C.W.K. Gleerups.
- Hovmark, Henrik 2021: Dialektoptegnelser fra øresundsfiskerlejerne i 1932 – og spørgsmålet om øresundsmålene. *Danske Talesprog* 2021 [dette bind].
- Jacobsen, Peder 1933: *Mundarten i Flemløse sogn – vestfyensk*. Udg. af Poul Andersen efter manuskript fra 1885. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Jespersen, Otto 1890: Danias lydskrift. *Dania* 1. 33–79.
- Junge, J. 1798: *Den nordsiellandske Landalmues Charakter, Skikke, Meeninger og Sprog*. Kbh.
- Kortetc. = Valdemar Bennike & Marius Kristensen 1898–1912: *Kort over de danske Folkemaal*. København: Gyldendal.
- Kristensen, Marius 1906: *Fremmedordene i det ældste danske skriftsprog*. Kbh.
- Kristensen, Marius 1924: *Vejledning til brugen af Danias Lydskrift*. København: H.H. Thieles Bogtrykkeri.
- Kristensen, Marius et alii 1936–1937: *Danmarks gamle Personnavne 1–2*. Kbh.
- Kryger, J.K. 1887: Bidrag til nordsjællandsk Lyd- og Bøjningslære. *Blandinger til Oplysning om dansk Sprog i ældre og nyere Tid*. København: Universitets-Jubilæet Danske Samfund. 347–397.

- Kryger, J.K. 1890: Sællandske sprogprøver. *Dania* 1. 304–306.
- Nielsen, Niels Åge 1989: *Dansk Etymologisk Ordbog*. 4. udg. København: Gyldendal.
- Nielsen, S.P. 1902: Sproget i Tågeby. *Dania* 9. 25–51.
- ODS = *Ordbog over det danske sprog* 1–28. 1918–1956. København: Gyldendal.
- Schlyter, C.J. 1877: *Ordbok öfver svenska medeltidspråket*. Lund.
- Skautrup, Peter 1944–1968: *Det Danske Sprogs Historie* 1–4. København: Gyldendal.
- Söderwall, K.F. 1884–1913: *Ordbok öfver svenska medeltids-pråket* 1–3. Lund.
- Thomsen, Vilhelm 1908: Lydlære. J.C.S. Espersen: *Bornholmsk Ordbog. Med indledning og tillæg*. København: Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab. <1>–<68>.
- Thorsen, P. K. 1894: *Sprogarten på Sejerø*. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Wessén, Elias 1958: *Svensk språkhistoria* 1. Stockholm.
- Widding, Ole 1936: Lollandsk lydlære (systematisk bearbejdet). Balthasar Christensen: *Lollandsk grammatik – Radstedmålet*. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund. 1–33.
- ØMO = *Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer* 1–. 1992–. København: Center for Dialektforskning og Universitets-Jubilæets Danske Samfund.

Lars Brink
Professor emeritus
labri@weebsspeed.dk